

Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati tarixidan

Andijon davlat pedagogika instituti

Tarix yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Mahmudov Zoirbek Tohirjon o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqola “Jadidlar otasi”deya e'tirof etilgan Mahmudxo'ja Behbudiyning faoliyati tarixiga bag'ishlanadi. Mahmudxo'ja Behbudiy o'z davrida buyuk xalqimizga juda kata yaxshiliklar qilgan, xalqimizni ma'rifatli, ma'aviyatli qilish uchun hatto o'z jonini ayamagan insondir. Ushbu maqola orqali Mahmudxo'ja Behbudiyning hayot yo'llari haqida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lasiz.

Kalit so'zlar: “usuli savtiya” metodi, “Risolayi asbobi savod”, “Padarkush” dramasi, “Behbudiya kutubxonasi”, “Nashriyoti Behbudiya”, Apreldan “Samarqand” gazetasi, “Oyina” jurnali.

Ma'rifat uchun birgina maktab kifoya qilmasdi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, millat va Vatanning ahvolidan, kundalik hayotidan ogoh bo'lom kerak edi. Binobarin, millat uchun shunday oyna kerak ediki, unda u o'z qabohatini ham, malohatini ham ko'ra olsin. Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiyning ijtimoiy faoliyatini yanada kuchaytirishga undadi. Endi u adabiy, publitsistik, noshirlik, jurnalistik yo'nalishlarda ham keng qamrovli ishlarga qo'l urdi. 1904-1909-yillarda u o'zbek va tojik tillarida “Risolayi asbobi savod”, “Muntaxabi jug'rofiyayi umumiy” (Qisqacha umumiy geografiya), “Kitobat ul-atfol” (Bolalar maktublari), “Muxtasar tarixi islom” (Islomning qisqacha tarixi), “Madxali jug'rofiyayi umroniy” (Aholi geografiyasiga kirish), “Muxtasar jug'rofiyayi Rusiy” (Rossiyaning qisqacha geografiyasi) kabi darsliklarni yaratdi. Savod alifbodan boshlandi. Shuning uchun ham jadid pedagoglari “usuli savtiya” metodida faoliyat ko'rsata boshlagan maktablar uchun alifbo darsliklari yaratishga birinchi darajali masala sifatida qaradilar. Mahmudxo'ja Behbudiy ushbu usul

zaminida Turkiston o'lkasida birinchi bo'lib alifbo darsligini yaratdi va uni "Risolayi asbobi savod" deb nomladi, asar tojik tilida. Muallif alifboni bosmadan chiqarishdan oldin bir yil davomida Abduqodir Shakuriy maktabida tajribadan o'tkazdi, alifboga ba'zi bir o'zgartirishlar kiritdi va 1905-yilda Samarqandda bosmadan chiqardi. Ushbu alifbo jadid maktablari uchun asosiy darslik sifatida bir necha bor nashr qilindi va ko'proq Buxoro, Samarqand maktablarida 1920-yillarga qadar qo'llanildi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning muhim darsliklaridan yana biri "Kitobat ul-atfol"dir. "Kitobat ul-atfol" usuli jadid maktablari shogirlari uchun maxsus darslik sifatida yaratilgan bo'lib, birinchi nashri 1908-yilda. Ikkinchi nashri 1914-yilda bosmadan chiqdi. Mahmudxo'ja Behbudiy boshqa jadid mutafakkirlari kabi geografiya fanini o'qitish masalasiga alohida e'tibor bergan. Uning fanga oid "Muntaxabi jug'rofiyayi umumiy" darsligining to'liq nomi "Kitobi muntaxabi jug'rofiyayi umumiy va namunayi jug'rofiya" (Umumiy jug'rofiyadan saylanma kitob) deb nomlanadi va u 1906-yilda Samarqandda G.I.Demurov matbaasida bosmadan chiqqan.

XX asr boshlarida hayotdagi tub o'zgarishlarga monand holda o'zbek adabiyoti va sa'natiga yangi janrlar muvaffaqiyatli ravishda kirib kela boshladi. Hayot va jamiyatda mavjud bo'lgan muammolar haqida chuqur o'ylaydigan, fikr yuritadigan yozuvchilar oldida misilsiz keng imkoniyatlar ochildi. Tashqi adabiy ta'sirlar mumtoz adabiy an'analarga tayanib kelgan mualliflar oldiga xarakter, shakl, uslub va tomashabin (Kitobxon)ga munosabat borasida yangi vazifalarni qo'ya boshladi. Mana shu an'analardoirasida ijod etgan mahalliy adiblar yangi o'zbek adabiyotining yetakchilariga aynaldilar. "Padarkush" shu tariqa maydonga keldi. Behbudiy Markaziy Osiyo ijodkorlari orasida birinchi milliy dramatic asar yaratdi. Ungacha mazkur hududda na turkey, na forsiy tilde drama janrida birorta asar yaratilgan edi.

1911-yilda yozilgan "Padarkush" dramasi 1913-yildagina bosilib chiqadi. Ushbu asar -o'zbek dramachiligining hamma yakdil e'tirof etgan birinchi namunasi. Mutaxassislar uni ham janr, ham mazmuniga ko'ra yangi ozbek

adabiyotini boshlab bergan bir asar sifatida baholaydilar. Muallif “ Milliy fojia ” atagan, 3 parda, 4 manzarali bu drama hajman juda ixcham, mazmunan nihoyatda soda va jo‘n. U jaholat va nodonlik, o‘qimagan bolaning buzuq yo‘llarga kirib, o‘z otasini o‘ldirgani haqida hikoya qiladi. Amerikalik olim Edvard Olvortning fikricha, o‘sha davrda yaratilgan boshqa dramalar Behbudiyning “Padarkush”I kabi muvaffaqiyatli chiqmagan.

“Padarkush” dramasi Toshkentda 1914-yilning 27-fevralida qo‘yildi. Avloniyning “Turon” truppasi Kolizey (hozirgi Savdo birjasi binosi) da o‘z faoliyatini mana shu “Padarkush” bilan boshlagan edi. Spektakl oldidan Munavvarqori teatrning jamiyat hayotidagi roli va o‘rni haqida nutq so‘zlaydi. Boy ro‘lini Abdulla Avloniyning o‘zi ijro etadi. Mahalliy matbuot bu kunni “tarixiy kun” deb yozadi.

“Behbudiya kutubxonasi” Behbudiyning millat taraqqiysi uchun boshlab bergan xayrli ishlari qatorida turadi. Samarqanddagi dastlabki mahalliy gazeta va milliy jurnalning noshiri, birinchi milliy drama muallifi, Turkistondagi ususli jadid maktablarining , B.Qosimov ta’kidlaganidek, “birinchi nazariyotchi va amaliyotchisi”, eng birinchi darsiklar muallifi bo‘lgan Behbudiyn kutubxona tashkil qilishda ham birinchilardan bo‘ldi. Ushbu kutubxona Samarqand gubernatoridan rasman ruxsat olinib, 1908-yil 11-sentabr kuni shaharning “Yangi rasta” qismida ochilgan. Kutubxonani yo‘lga qo‘yishda unga safdoshlari Hoji Muin, Vasliy Samarqandiy va muallim Abdulqodir Shakuriylar ko‘maklashdi. Kutubxona qisqa vaqt ichida juda qimmatli ilmiy, mahalliy va xorijiy matbuot nashrlaridan iborat ulkan fondga ega bo‘ldi. Kutubxonaga a‘zolik badali yiliga 3 so‘m miqdorida tayinlandi. Dastlab 200, keyinchalik 225 jild kitobga ega kutubxona kun davomida 14 soat ishlab turgan. Kutubxona ochilganiga 7 oy to‘lganda uning a‘zolari soni 125 nafarga yetdi va u o‘tgan davr mobaynida 2000ga yaqin kitobxonning ma’naviy ehtiyojini qondirgan edi.

“Nashriyoti Behbudiya” da ilk bor Behbudiyning turkey tilde tuzgan Turkiston, Buxoro, Xiva xaritasi, darslik qo‘llanmalari, “Padarkush” drmasi va Fitratning “Sayyohi hindiy” asari ruschaga o‘girilib chop etilgan. Garchi bu

kitoblar narxi belgilab qo'yilgan bo'lsa-da, Behbudiy "ularni o'z masorifi bilan bosib tarqatdi". Behbudiy o'z rahnamoligida ochgan maktablari uchun darslik yozgan, nashr ettirgan va ularni "tekinga tarqatgan" yagona muallim edi. Kutubxonalar tarkibiga kiruvchi nashriyotlar faoliyati bugungi kunda ham davom etayotgan jarayondir. "Behbudiya kutubxonasi" hamda "Nashriyoti Behbudiya" ham birgalikda xalqqa xizmat qilgan, Behbudiyning jadid qiyofasini yoritib turuvchi ziyo maskanlari edi. "Behbudiya kutubxonasi" va "Nashriyoti Behbudiya" 1908-1915-yillar orasida faoliyat olib bordi.

Mahmudxo'ja Behbudiy butun Rossoiya imperiyasidagi ilg'or, hur fikrli, islohotchi musulmonlar bilan muntazam aloqada bo'lib turgan. Ayniqsa, u qrim-tatar ma'rifatparvari, Rossiya musulmonlari orasida yoyilgan jadidchilik-yangilanish harakatining asoschisi Ismoil Gasprinskiyning sodiq muxlislaridan, shogirlaridan biri desak, xato bo'lmas. Behbudiy jami 18 ta vaqtli matbuot nashrida faol qatnashgan va jami maqolalarining soni 200 ga yaqin bo'lgan. Hoji Muni ko'rsatgan bu nashrlar orasida Turkistondan tashqarida nashr qilingan "Tarjumon", "Vaqt", "Sho'ro", "Tirik so'z", "Ulfat", "Irshod", "Toza hayot" kabi o'z davrining mashhur gazeta va jurnallarini ko'rishimiz mumkin. Behbudiy maqolalarning aksariyati Turkiston maktab-madrasalarining islohi, bu borada qilinayitgan sa'y-harakatlar haqida edi.

1913-yildan Behbudiy matbuot ishlari bilan shug'ullanadi. Apreldan "Samarqand" gazetasini chiqaradi. Gazeta turkey va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki, so'ng to'rt sahifada chop etilgan. 45 ta sonidan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to'xtagan. O'sha yilning 20-avgustidan u "Oyina" jurnalini chiqara boshlaydi. Bu suratli haftalik majalla asosan o'zbek tilida bo'lib, unda ixcham forsiy she'rlar, maqolalar, ruscha e'lonlar ham berib borilardi. Behbudiy "Oyina" jurnaliga muharrirning eng qizg'in ijod pallasi aks etib turgan ko'zgu sifatida qarash mumkin. "Turkiy va forsiy o'rta shevada" chiqqan ilk jurnal "Oyina" xalq orasida ancha mashhur bo'lgan. Birgina Turkistonda emas, "Dunyo musulmonlari orasida yaxshigina shuhrat va e'tibor" qozozgan "Oyina" millat uchun "yasalgan" edi: "...majalla bizniki emas, millatnikidir", deb ta'kidlaydi

Behbudiyning o'zi. Haqiqatan ham, "Turkistonga xizmati buyuk" deb e'tirof etilgan "oyina" bu yo'lda og'ishmay ijod qildi, "O'lka xalqlarining fikriy uyg'onishiga kata hissa qo'shdi". Behbudiy jurnalni "Mir'ot"- "Ko'zgu"- "Zerkalo"- "Oyina" deb to'rt tilde nomladi va u forscha nomi bilan shuhrat topdi. "Oyina" ning maqolalari o'zbek va tojik tillarida yozilgan. Bunig ko'proq ulushi o'zbek tiliga to'g'ri keladi. 1914-yil 52-sonidan keyin "Oyina" o'z faoliyatini to'xtatishga qaror qildi. Biroq idoraga kelgan iltimoslar sabab 68-sonigacha davom etdi. 1915-yil 15-iyundagi 16-son (68)dan "Oyina" tugatildi. Idora buning so'nggi sababi qilib muharrirning betobligi va tahrir etuvchi kishining yo'qligidan deb ko'rsatdi.

Hozirgi davrda Behbudiy, Munavvarqori, Avloniy, Fitrat, Ibrat kabi jadidlarning millat kelajagi, mamlakat taraqqiyoti va, eng muhimi, uning mustaqilligi, erki uchun qilgan mehnat va xizmatlarini aholining keng qatlami, xususan, navqiron yosh avlodga boricha yetkazib berish yangidan kun tartibiga chiqid. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori va Avloniy istiqloq, ozodlik, erkinlik uchun qilgan "fidokorligi", shu bilan bir qatorda, ularning "milliy ta'lim va tarbiya tizimini" yaratishdagi "hissasi" uchun "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlandi. Ularga hukumat tomonidan ko'rsatilgan bunday yuksak e'tiborni oldimizda qilinadigan ishlarning debochasi deb qabul qilishimiz kerak...

Foydalangan adabiyotlar:

1. Jadidlar. Mahmudxo'ja Behbudiy. Yoshlar Nashriyoti Uyi, Toshkent-2022-y.
2. Jadidlar. Mahmudxo'ja Behbudiy. "Zabarjad Media", Toshkent-2022-y.